

Абдувалиев Ибраим, Пазилова Тунукай
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ ЭТИШ МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА
Абдувалиев Ибраим, Пазилова Тунукай
К ВОПРОСУ О ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛАХ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ
Abduvaliev Ibraim, Pazilova Tunukai
ON THE QUESTION OF THE AUXILIARY VERB IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК 81`367.625

Аннотация. *Этиш сөз түркүмү адамдардын мамиле катнашын тейлөөдө көбүнчө татаал сөз түрүндө кызмат кылат. Татаал этиштерди дайыма жардамчы этиштер уюштурат. Грамматикаларда жардамчы этиштердин аз гана бөлүгү тууралуу сөз жүрөт 1964-жылдагы грамматикадан баштап, 1997-жылы чыккан И. Абдувалиев менен Т. Садыковдордун грамматикаларын чейин эле **жат, жүр, тур, отур** деген сыяктуу гана жардамчы этиштер жана **эле, экен, бекен** деген жардамчы этиштери тууралуу сөз болуп келет. Чындыгында азыркы кыргыз тилинде жардамчы этиштердин саны бир топ арбын экендиги, алардын аткарган милдеттери менен маанилери тууралуу макалада сөз болот. Жардамчы этиштердин бир канчасы жалаң этиш сөздөргө жалганып, бир канчасы этиш сөздөргө да, атооч сөздөргө да айкашып келе берет. Макалада мына ошол маселелер чагылдырылат.*

Ачкыч сөздөр. *Татаал сөз, жардамчы этиш, “жат”, “жүр”, “тур”, “отур”, саны арбын, этиш сөздөр, атооч сөздөр, жалганат.*

Аннотация: *Слова глаголы играют важную роль в обслуживании человеческого отношения, они во многом играют роль сказуемого, которое главным образом является в обозначении основной мысли в предложении. Обычно в современном кыргызском языке слова-глаголы выступают в сложной форме. Вторая часть сложных глаголов в кыргызском языке почти всегда являются вспомогательными глаголами. Однако до сегодняшний день в грамматиках кыргызского языка описываются только следующие вспомогательные слова: **жат, жүр, тур, отур**. Их число в современном кыргызском языке больше, о которых и идет речь в данной статье. Некоторые из вспомогательных глаголов присоединяются только глагольным основам. Большая часть из вспомогательных глаголов кыргызского языка могут присоединяться и к глагольным основам, и именным основам. Об этих вспомогательных глаголах и идет речь.*

Ключевые слова: *сложные слова, вспомогательные глаголы, “жат”, “жүр”, “тур”, “отур”, количество много, глаголы, именные слова, присоединяются.*

Этиш сөз түркүмү кыймыл-аракетти, ал-абалды туюндурган сөз түркүмү катары жаратылыштагы ар кандай кыймылды, кыймыл процессин, өсүп-өнүгүүлөрдү билдирген сөздөр болуп саналат. Кыймыл-аракеттер, ал-абалдар, өзгөрүүлөр абстракттуу көрүнүштөр болгондуктан аларды көбүнчө бир сөз менен атап туюндуруу мүмкүн болбойт. Анткени, ар кандай кыймыл-аракет, ал-абал, өзгөрүүлөр объективдүү дүйнөнүн түбөлүк болуп турган кыймыл абалы менен ченелип эч бир токтобойт. Демек, учурда болуп жаткан, болуп өткөн жана боло турган кыймыл процесстеринин, өсүш көрүнүштөрүнүн аталыштары жөнөкөй да, татаал да этиш сөздөр аркылуу баяндалып, пикир алышуулар ишке ашат.

Кыймыл, кыймыл процесстеринин, ал-абал көрүнүштөрүнүн, өсүп-өнүгүүдөгү өзгөрүүлөрдүн туюндурулушунда көбүнчө сөздөрдүн татаал айтылыш формалары колдонулат. Кыргыз тилинде этиштин татаал айтылыш формаларынын бардыгы азырынча бир термин менен, тактап айтканыбызда **татаал этиштер** деген термин менен айтылып калыптана албай келет. И.Абдувалиев “Кыргыз тилиндеги татаал этиштер атайын лингвистикалык терең иликтөө жүргүзүүнүн объектиси боюнча калып келе жатат” (2,138), деп жазган.

Ошентип кыргыз тилинин грамматикаларында жардамчы этиштерге тиешелүү деңгээлде көңүл бурулбай келет. Өткөн кылымдын орто ченинде жазылган грамматикада (6), мисал үчүн, жардамчы этиштер тууралуу түшүнүк берилбейт. Бирок *экен, эле* (6, 228) эске алынып, *жат, жүр, отур, тур* деген жардамчы этиштердин татаал учур чакты уюштургандыгы тууралуу гана сөз болот (6, 235). С. Давлетов, С. Кудайбергеновдордун окуу китебинде да жардамчы этиштер өзүнчө бөлүнүп тиешелүү түшүнүк берилбей, этиштин синтаксистик жол менен жасалышында мисалдар келтирилип талдоого алынган (3, 140-152). Бул эмгекте да учур чактын татаал түрлөрүн түшүндүрүүдө *жат, тур, отур, тур* жардамчы этиштердин гана ролу бар экендиги айтылган (3, 171). И. Абдувалиев “Кыргыз тили жана адабияты” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазган окуу китебинде “Негизги жана жардамчы этиштер” деген атайын тема берип жазып, негизги жана жардамчы этиштерге атайын эреже иштеп чыгат да, “... негизги этиштерде лексикалык маани толук сакталат, жардамчы этиштерде жоголуп кетет же солгундап калат да, грамматикалык кошумча маанилер пайда болот” (2, 139), деп жазат. Ошенткен менен бул грамматикада да жардамчы этиштердин табияты, аткарган кызматтары тууралуу кенен айтылбайт да, татаал учур чакта *жат, тур, жүр, отур, олтур* деген сыяктуу жардамчы этиштер тууралуу сөз болот (2, 168-171).

Ошентип тилдин жандуу көрүнүшүндө кыймыл-аракетти, ал-абалды, өсүп-өнүгүп өзгөргөндүктү билдирген сөздөрдөгү жардамчы этиштердин тутуму, жараткан маанилери жана сүйлөм тизмегиндеги ролу терең изилденбей келет. Бул макалада мына ошол маселелер боюнча иликтөөлөр жүргүзүп, азыркы кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер маселеси тууралуу азын-оолак сөз кылабыз.

Негизи, жардамчы этиштер этиш сөздөрдүн эле өздөрү болуп, көпчүлүк учурларда этиштик мааниси солгундап, жоголуп да кеткен сөздөр болуп саналат. Булар татаал этиштерди уюштуруп, татаал этиштердин биринчи түгөйү негизги, экинчи (акыркы) түгөйү жардамчы этиш болуп саналат.

Кыргыз тилинде жардамчы этиштер саны боюнча грамматикаларда көрсөтүлгөндөй төртөө, бешөө эле эмес, бир топ арбын. Тилдин карым-катыш пикир алышууларды тейлөөсүндө атайы жардамчы этиштер деп көрсөтүлгөндөр гана эмес, дээрлик бардык эле этиштер жардамчы этиштер сыяктуу милдеттерди аткара бере тургандыгын байкадык. Бирок, этиштердин бардыгы эмес, саналуу гана бөлүгү жардамчы этиштик мааниде колдонулат. Ошондуктан грамматикада этиштердин өзүнчө бир тобу жардамчы этиш милдетин аткарып, тематикалык өзүнчө топко бириге тургандыгы анык болду.

Жардамчы этиштерди жардамчылык милдетте көп колдонулган, жардамчылык милдетте аз колдонулган жана жардамчылык милдетте анда-санда гана колдонулган деп шарттуу түрдө бөлүштүрүп кароого болот.

Жардамчылык милдетте көп колдонулгандыгы грамматикаларда көрсөтүлүп келаткан *жат, жүр, отур, тур* деген этиштер менен кошо *ал, бар, бер, кел, кой, сай, сал, түш* деген бир катар этиштерди да активдүү колдонулган жардамчы этиштер деп эсептесек болот. Ылдыйда жардамчы этиштердин колдонулуш кентесин (таблицасын) тарталы.

Жардамчы этиш	Этиш сөздөр менен колдонулушу	Атооч сөздөр менен колдонулушу
<i>жат</i>	<i>бара жатат, келе жатат, уктап жатат, окуп жатат, иштеп жатат, айтып жатат, көрө жат(абыз)</i>	
<i>тур</i>	<i>күтө тур, жата тур, тура тур, байкап тур, карап тур, кармап тур, санап тур, келип тур</i>	<i>өйдө тур, нары тур, канча тур(ат)</i>
<i>жүр</i>	<i>ала жүр, айта жүр, байкай жүр, ойноп жүр, окуп жүр, деп жүр, аткарып жүр</i>	<i>ылдам жүр, малай(лыкка) жүр, нары жүр, узак жүр</i>
<i>отур</i>	<i>айта отур, сүйлөй отур, жыйнай отур, угуп отур, жазып отур, байкап отур, сүртүп отур</i>	

<i>бар</i>	<i>ала бар, даярдана бар, таба бар, айдай бар, күлүп бар, таап бар, алып бар, билип бар</i>	
<i>бер</i>	<i>айта бер, уктай бер, сүйлөй бер, сурай бер, койо бер, алып бер, тутуп бер, салып бер, кала бер(се)</i>	<i>той бер, салам бер</i>
<i>кел</i>	<i>жаза кел, окуй кел, саай кел, сыйлай кел, окуп кел, жазып кел, жеңип кел, таба кел, утуп кел, чыгып кел</i>	
<i>кой</i>	<i>айта кой, иштей кой, (сүрөт) тарта кой, көрө кой, ала кой, тура кой, койуп кой, таап кой</i>	<i>кол кой, ат кой, аттын башын кой, жылт кой, дыр кой</i>
<i>сал</i>	<i>оодара сал, кооздой сал, жууруй сал, өчүрүп сал, токтотуп сал, капишырып сал, тазалай сал</i>	<i>бир сал, көз сал, кол сал, эн сал, бала сал, өрүк (көп) сал(ды), айгыр сал, козу сал</i>
<i>бол</i>	<i>айтып бол, иштеп бол, барсаң бол(о), айтсам бол(обу)</i>	<i>ашык бол, киши бол, ага бол(боду), бери бол, нары бол</i>
<i>ал</i>	<i>таап ал, каап (ит) ал, таба ал, бере ал, жыйнай ал, иштей ал, күрөшө ал, сүйлөшө ал, жеп ал(ды)</i>	<i>тил ал, байыр ал, жаман ал, кол ал(ышты), алдын ал</i>
<i>түш</i>	<i>бара түш, сүйлөй түш, мостойо түш, алып түш, кубара түш, көнө түш, сууй (көңүл) түш</i>	<i>көз(үм) түш, колго түш, эске түш, алдына түш, артынан түш, күрөшкө түш, арага түш</i>

Булардан тышкары *бекен*, *экен*, *эле* деген да жардамчы этиштер бар. булар тегинде татаал сөздөр болуп саналат. Бул үч сөздүн үчөөнүн тең уңгусу *аткар*, *кыл*, *иште жаса* деген маанилерди билдирген байыркы *э – эрт – эт* деген сөз болуп саналат. Тутумдарга ажыратсак, ***бекен*** – бы + э + кен; ***экен*** – э + кен; ***эле*** – э + ла болуп морфемаларга ажырайт.

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги *жат*, *отур*, *бар*, *кел* деген жардамчы этиштер жалаң этиш сөздөр менен айкашып, жардамчы этиштик милдет аткаруусу бир топ өнүмдүү байкалат. *Жамийла менен Даниярдын шыбырашканыбы жэ бастап келе жаткан* жаандын саманга шыртылдап тийгениби? (Ч.Айтматов). *Баятан бери байкап отурам*, бир да автобус өткөн жок. (К.Акматов). *Айылдан жалгыз келбестен, келинчегин ээрчиге келди*. (С.Сасыкбаев).

Менде жок арманды угар тууган, досум,

Жана да өнөр билген жан жолдошум...

Кантейин, жаратканга айтарым бар,

Артымда атымды айтар заман болсун. (А.Осмонов).

Келтирилген мисалдардагы ***келе жаткан***, ***байкап отурам***, ***ээрчиге келди***, ***айтарым бар*** деген айкалыштарда *жат*, *отурам*, *бар*, *келди* деген жардамчы этиштер этиш сөздөр менен айкашып келип, кошумча грамматикалык маанилерди жаратып жатат.

Кыргыз тилинде кээ бир жардамчы этиштер (*ал*, *бол*, *кой*, *сал*, *түш*) этиш сөздөр менен да, атооч сөздөр менен да айкашып келе берип, жардамчы этиш катары пикир алышууларды тейлөө милдетинин кенен экендиги байкалды. *Аягын тазалап секретардын кабинетин карай бет алды*. (А.Убукеев). *Болуптур, чалды өзүм колго алайын*. (А.Саспаев). *Мага силердин жардамыңардын кереги жок, өзүм эле таап алам*. (К.Жантөшев).

Жаши баатырдын кеткенине алты айдын жүзү болду. (О.Көчкөнов). *Балаң жаши, артынан барсаң боло*. (А.Убукеев).

Буйрукка министрлер кабинетинин башчысы кол койгон. (“Кыргыз Туусу”). *Кана, сен айта койчу, деп Сапар арттагы балага кайрылды*. (Ж.Мавлянов).

Буулуккан ачуусу менен баштан ары бир салды. (М.Макенбаев). *Уялып кетип жазгандарын өчүрүп салды*. (Ж.Мавлянов).

Жарадар болгон текенин артынан түшүп, кырдан ары ашып кетти. (К.Жантөшев). *Анын ажары өчүп бара жаткан, болпогоюраак төгөрөк жүзүнө санаркалуу көлөкө чалышып, өткүр кара көздөрүнүн тиктеши өксүй түштү.* (Ч.Айтматов).

Кыскача жүргүзүлгөн иликтөөлөр көрсөткөндөй, азыркы кыргыз тилинде жардамчы этиштердин пикир алышууларда колдонулушунун алкагы кенен. Алар шарт катары этиш сөздөр менен да, атооч сөздөр менен да айкашып келип татаал этиштерди уюштурат. Алардын мындай касиетинин элдик оозеки чыгармалардан да, ыр түрүндөгү чыгармалардан да мисалдарды көп келтирүү жумуштары аркылуу изилдениши али алдыда деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Бишкек, 1997.
2. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Бишкек, 2014.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Фрунзе, 1980.
4. Зулпукаров К. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. -бишкек, 2016.
5. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе, 1965.
6. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Фрунзе, 1964.